

BIBLIOGRAFIA

- JAN PAWEŁ II, *List do artystów*, Niedziela Zmartwychwstania Pańskiego 1999.
- DRĄCZKOWSKI F., *Piękno prawdziwe*, Pelplin 1998
- EVDOKIMOV P., *Sztuka ikony. Teologia piękna*, Warszawa 1999
- FOREST J., *Modlitwa z ikonami*, Bydgoszcz 1999
- PODGÓRZEC Z., *Wokół ikony. Rozmowy z Jerzym Nowosielskim*, Warszawa 1985
- FLORENSKI P., *Ikonostas i inne szkice*, Warszawa 1981
- SPIDLIK T., *Myśl rosyjska. Inna wizja człowieka*, Warszawa 2000
- TATARKIEWICZ W., *Historia estetyki*, t. 1 i 2, Warszawa 1962; t. 3, Warszawa 1967
- TATARKIEWICZ W., *O szczęściu*, Warszawa 1973
- USPIENSKI L., *Teologia ikony*, Poznań 1993
- ZIELIŃSKI T., *Historia kultury antycznej*, Warszawa-Kraków 1937

ks. Tomasz Jelonek

«BIBLIA PAUPERUM» KATECHEZĄ ŚREDNIOWIECZA

Na początku naszych rozważań, które dotyczą tematu sztuki w głoszeniu orędzia Chrystusowego, zacytujmy fragment z Listu Jana Pawła II, skierowanego pod datą 4 kwietnia 1999 roku (dzień Uroczystości Wielkanocnej) do artystów: „Aby głosić orędzie, które powierzył mu Chrystus, Kościół potrzebuje sztuki. Musi bowiem sprawiać, aby rzeczywistość duchowa, niewidzialna, Boża, stawała się postrzegalna, a nawet w miarę możliwości pociągająca. Musi zatem wyrażać w zrozumiałych formach to, co samo w sobie jest niewyraźne. Otóż sztuka odznacza się sobie tylko właściwą zdolnością ujmowania wybranego aspektu tego orędzia, przekładania go na język barw, kształtów i dźwięków, które wspomagają intuicję człowieka patrzącego lub słuchającego. Czyni to, nie odbierając samemu orędziu wymiaru transcendentnego ani aury tajemnicy” (nr 12).

Kiedy mówimy lub słyszymy *Biblia pauperum*, pojęcie to wydaje się nam dobrze znane i najczęściej łączymy je ze ściennymi malowid-

dłami na ścianach kościołów, których treścią są wydarzenia opisane w Piśmie Świętym. Okazuje się jednak, że takie rozumienie jest bardzo nieprecyzyjne, a gdy pragniemy je sprecyzować, bardzo trudno jest znaleźć odpowiednie hasło w słownikach i encyklopediach. Poszukiwania autora tego przedłożenia po przeszukaniu licznych pozycji słownikowych, encyklopedycznych i o charakterze wprowadzającym do tematyki biblijnej ze szczególnym ukierunkowaniem na proforystykę i historię oddziaływania Biblii, doprowadziły do znalezienia hasła *Biblia pauperum* jedynie w dwu źródłach, w których istnieją krótkie wzmianki na ten temat, nie zawsze poprawne merytorycznie.

Pierwszą pozycją była *Encyklopedia Powszechna PWN*, w której znajduje się następujące objaśnienie: „BIBLIA PAUPERUM [łac.], anonimowa księga dewocyjna, rozpowszechniona w średniowieczu; zbiór obrazków z krótkim opisem ze scenami ze St. Testamentu, gł. z życia Chrystusa; źródło inspiracji dla ikonografii sztuki romańskiej i gotyckiej”¹.

Jeżeli scenami ze Starego Testamentu miały być głównie sceny z życia Chrystusa, to o znajomości poruszanego tematu u autora notatki trzeba mieć bardzo negatywne wyobrażenie. Z tego poplątania informacji można jednak wywnioskować, że chodziło o kompozycje złożone, w których występowały sceny starotestamentalne i obok odpowiadające im sceny z życia Chrystusa i w ten sposób *Biblia pauperum* była nie tylko źródłem ikonografii, ale także teologii biblijnej.

Drugim źródłem informacji słownikowej o rozważanym temacie jest słowacki słownik wiedzy biblijnej, w którym czytamy: „**Biblia pauperum** (lat. = Biblia chudobných), bibl., katech. – Týmto názvom sa označovala zbierka krátkych biblických textov ilustrovaných mal’bami s novozákonnou tematikou, viel’mi rozšírená v stredoveku. Nazvali ju tak preto, lebo pôvodne bola určená pre chudobných a pre tých, čo ne poznali evanjeliá. Je ukážkou vtedajšej exegézy. Jej náboženská tematika bola prameňom inšpirácie pre umelcov a spisovateľ’ov”².

Ta krótka notatka mówi najpierw o zbiorze tekstów biblijnych, które były ilustrowane malowidłami z Nowego Testamentu. Forma ta była bardzo rozpowszechniona w średniowieczu, jej nazwa podkreśla

---

¹ *Encyklopedia Powszechna PWN*, Warszawa 1973, t. 1, s. 269.

² JOZEF HERIBAN, *Príručný Lexikón biblických vied*, Edícia BIBLICA 4, Rim 1992, s. 255.

fakt, że w ten sposób ludzie ubodzy mogli spotkać się z Ewangelią. Było to również świadectwo ówczesnej egzegezy, a religijna tematyka stanowiła inspirację dla malarzy i literatów.

Możemy mówić o dwu znaczeniach terminu *Biblia pauperum*. Jedno oznacza malarstwo, przeważnie ściennie, przeznaczone dla analfabetów. Do tego znaczenia nawiązuje Ojciec święty w cytowanym *Liście do artystów*: „W czasach, gdy znajomość pisma była mało rozpowszechniona, dla wielu z nich [wierzących] graficzne przedstawienia Biblii stanowiły nawet konkretne narzędzie katechezy” (nr 5). W tym miejscu umieszczony jest przypis następującej treści: „Ta zasada pedagogiczna została autorytatywnie sformułowana przez św. Grzegorza Wielkiego w liście z r. 599 do biskupa Marsylii Serena: «Malarstwo jest stosowane w kościołach, aby analfabeci przynajmniej patrząc na ściany, odczytywali to, czego nie potrafili odcyfrować z ksiąg»”¹.

W drugim i bardziej zasadniczym znaczeniu rozważanego terminu mamy na myśli średniowieczne ujęcie w formie dzieła i jego inspiracje artystyczne na ścianach kościołów.

Biblia pauperum to przede wszystkim nie konkretne malowidła, w jakimś kościele, ale najpierw podstawa teoretyczna w anonimowym dziele, a może raczej w wielu dziełach zbierających doświadczenia nauczających prawd wiary w oparciu o Biblię, a dopiero potem przeniesienie tego na ściany. Była ona Biblią biednych, których nie było stać na egzemplarz Księgi, ale nie była biedna pod względem treści. Ta treść była bardzo bogata i uporządkowana, była ona owocem długich przemyśleń i doskonałego wejścia w orędzie całego Pisma. Było to dzieło wielu, w tym wspinających znawców Biblii, którzy zwracali uwagę na sprawy bardzo istotne.

Dziś brakuje takiej znajomości Biblii i takiego podręcznika, który mógłby *trafić pod strzechy*.

Nieodżałowanej pamięci absolwent naszego Studium dla Świeckich, magister teologii i utalentowany konserwator sztuki kościelnej, któremu wiele zawdzięcza kolegiata św. Anny w Krakowie, Henryk Dubiel, w swojej pracy magisterskiej pod tytułem: *Tajemnice zbawienia ludzkiego w dekoracji malarsko-rzeźbiarskiej kościoła św. Anny w Krakowie* w Aneksie umieszcza opracowanie na temat *Biblii paupe-*

---

¹ *Epistolae IX*, 209; Ccl 140 A, 1714.

rum, dokonane na podstawie sumiennie wyszukanej literatury, które pozwolę sobie w tym miejscu przytoczyć. Z jednej strony upoważnia mnie do tego wola Zmarłego, który tekst pracy magisterskiej, pisanej pod moim kierunkiem, przekazał mi do dowolnego nim dysponowania, z drugiej strony będzie to uhonorowanie wkładu rzetelnej pracy i przypomnienie jej Autora, który po trudnym życiu, oznaczonym wieloletnim pobylem w niemieckich obozach koncentracyjnych, w siedemdziesiątym roku życia zdobył tytuł magistra teologii i w kilka lat później odszedł do Pana po nagrodę, gdyż poszły za nim przeliczne uczynki miłości bliźniego.

*Biblia pauperum*¹ – to księga z okresu średniowiecza, przedstawiająca sceny z życia i działalności Jezusa, a także sceny ze Starego Testamentu. Ilustracje te, w układzie typologicznym, objaśniano tekstami biblijnymi. Badania rozwoju stylu przedstawień zachowanych rękopisów przyjmują czas powstania pierwowzoru na pierwszą połowę XII wieku. Egzemplarze tych ksiąg początkowo nie mają żadnej nazwy i dopiero w XV wieku nazwę „Biblia pauperum” użyto jako dopisek na ilustrowanym rękopisie z Wolfenbütel II z 1360 roku i jest on następujący: „Biblia pauperum a Domino Bonaventura edita omnibus praedicatoribus perutilis”; i na końcu: „Explicit² opus praeclarum Domini Bonaventurae biblia pauperum nuncupatum Anno MCCCCXC”.

Czy ten dopisek dotyczy rzeczywiście św. Bonawentury, trudno dociec. Rękopis jest z roku 1360, a św. Bonawentura umiera w 1274. Od 1248 jest wykładowcą. Możliwe, że jest to rodzaj podręcznika dla wykładowców, napisanego przez św. Bonawenturę, który wydał przecież wiele rozpraw i dzieł naukowych. Jednym z nich jest traktat o obronie prawa i ideałów franciszkańskich, pt. „Apologia pauperum”, wydany w 1269 roku, co oczywiście nie świadczy, że św. Bonawentura jest autorem *Biblia pauperum*, której tematyka nie ma nic wspólnego z *Apologia pauperum*.

---

¹ Por. *Biblia pauperum nach dem Original in Lyceumsbibliothek zu Constanz herungsgegeben und mit einer Eileitung begleitet von Pfarrer Leib und Decan dr. Schwarz*, Zurich 1867; H. CORNEL, *Biblia Pauperum*, Stockholm 1925; *Biblia Pauperum – Apocalipsis, Die Weimar Handschrift*, Leipzig 1977, reprint.

² *Explicit (sc. liber), nieosob., kończy się (książka), koniec.* – A. Jougan, *Słownik kościelny łacińsko-polski*, Poznań ³1958, s. 244.

Biblia pauperum to owoc religijnych dysput, prowadzonych na przestrzeni XI – XIII wieku z ruchami tak zwanych ubogich: waldensami i katarami. Ci ostatni nazywali siebie „Ubogimi Chrystusa” (*Pauperes Christi*), natomiast zakonnicy, którzy ich zwalczali, nazywali siebie „Prawdziwymi ubogimi Chrystusa” (*Veri pauperes Christi*), posługując się w tej walce *Biblią pauperum*, księgą ilustrowaną, wykładającą zasadnicze prawdy wiary Kościoła Katolickiego.

Ilustracje *Biblia pauperum* ukazują bardzo przemyślany program chrystologiczny. Rękopisy, uważane za wierne kopie pierwowzoru, pochodzące z początku XIV wieku, a powstałe w kręgu benedyktyńskim w południowych Niemczech, przedstawiają 34 grupy obrazowe. W każdej z tych grup jest scena główna z Nowego Testamentu – to „antytyp” – i objaśniona jest dwiema scenami ze Starego Testamentu – to „typ” – oraz czterema obrazami prorockimi.

Biblia pauperum wywarła pewien wpływ na malarstwo ścienne świątyń, które, operując innymi środkami wyrazu, o dużej sile oddziaływania, spełniało swe podstawowe funkcje – ukazanie określonych treści religijnych i pouczenie szerokich rzesz wiernych.

Z dzieła „*Biblia Pauperum nach dem Original in der Lyceumsbibliothek zu Constanz...*” dowiadujemy się, że tego typu dekoracje świątyń stosowano bardzo wcześnie, na przykład:

– malarstwo ścienne w świątyni wybudowanej w Ingelheimie przez Karola Wielkiego. O dekoracji tej wspomina obszernie zakonnik Ermoldus Nigelus w 826 roku. Mówi o czternastu scenach ze Starego Testamentu na ścianie lewej i dwunastu scenach z Nowego Testamentu na ścianie przeciwnej (autorzy wyżej wymienionego dzieła nie podają, skąd czerpią wiadomość o zakonniku Ermoldusie).

– malarstwo ścienne w krużganku klasztoru Emaus w Pradze.

– malarstwo w krużganku katedry we Freiburgu.

– malarstwo w krużganku klasztoru w Brixen¹.

Biblia pauperum odznaczała się przede wszystkim zwroceniem uwagi na więź typologiczną. To nie są dowolne sceny, które przyjdą na myśl artyście i przedstawi je w jakimś porządku, którego logiki wewnętrznej i biblijnej proveniencji trudno dociec. Tak obecnie bardzo często wyglądają zestawy malowideł ściennych o problematyce biblij-

---

¹ H. DUBIEL, *Tajemnice zbawienia ludzkiego w dekoracji malarsko-rzeźbiarskiej kościoła św. Anny w Krakowie. Aneks*, Kraków 1990 (maszynopis), s. 78-80.

nej. To nie jest *Biblia pauperum*, ale najwyżej żalosne jej podrabianie bez rozumienia istoty zagadnienia.

Biblia pauperum odznaczała się bardzo głębokim rozumieniem Biblii jako całości, wzajemnie się objaśniającej, było to praktyczne zastosowanie Augustynowego: *In Vetere Novum latet, et in Novo Vetus patet*.

Jako konkretny przykład można podać schemat grupy obrazowej *Biblii pauperum* z Weimaru, odnoszący się do Ukrzyżowania. W centrum znajduje się scena przedstawiająca Ukrzyżowanego Chrystusa jako nowotestamentalny antytyp. Po obu bokach umieszczono starotestamentalne typy, którymi są ofiara Abrahama z jednej strony i Mojżesz z wężem miedzianym po stronie przeciwnej. Pomiędzy przedstawieniem antytypu a przedstawieniami typów umieszczone są w polach o kształcie koła postacie proroków, których wypowiedzi zacytowane są na szarfach okalających te postacie.

Jakże bogatym był wykład Biblii składający się z trzydziestu czterech takich schematów, poświęconym różnym prawdom Nowego Testamentu i tak udokumentowany typologicznie – prorocko za pomocą epizodów Starego Testamentu. Należałoby sobie życzyć dzisiaj takiej znajomości Biblii i jej typologicznej jedności.

Kończąc to krótkie przełożenie chciałbym najpierw zakomunikować, że w tej chwili przygotowana jest praca doktorska zajmująca się jednym przykładem *Biblii pauperum*, przedstawiającym Drzewo Żywota, a znajdującym się w kościele parafialnym w miejscowości Żehra na Słowacji. Następnie należałoby jeszcze postawić postulat systematycznego zajęcia się biblistów zachowanymi malowidłami *Biblii pauperum*, aby wydobyć ich bogactwo i tym samym rozwinąć zakres naszego poznania historii oddziaływania Biblii. Nie ulega wątpliwości, że to oddziaływanie w wiekach średnich musi nas bardzo zawstydząć. My, może nawet i głębszych analiz biblijnych, nie potrafimy tak systematycznie i głęboko przekazać szerokiemu kręgowi odbiorców, tych którzy na Biblii mają się uczyć o sprawach Bożych i o swoim zbawieniu.

Kraków

KS. TOMASZ JELONEK